

МОДЕЛИ ОДНОСА ЦРКВЕ И ДРЖАВЕ- РАЗВОЈ И ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

АПСТРАКТ

Циљ овог рада јесте приказивање различитих имплементација односа између државе и цркве у виђењу различитих дела која представљају синтезу црквених и правних норми. Међу њима су најзначајнија правила усвојена, како на Васељенским (другом, четвртном и шестом), тако и на саборима помесних Цркава. Ова правила, уз своја тумачења разлитих аутора, допуњена световним законодавством ушла су у саставе Номоканонских списа, од којих ће посебан осврт бити на Законоправило Светога Сава. Сава се у свом делу примарно ослањао на тумачења канона Аристина(Алексија) и Зонаре(Јована). Сава је тиме изабрао модел симфоније – сагласја цркве и државе, насупрот цезаропапистичим тенденцијама у тумачењима Теодора Валсамона.

Генеза односа између државе и цркве вуче корен из религијског оправдања световне власти. Од самог свог почетка црква је уобличавала вредносни суд према световној власти, како у појединачним учењима Светих Отаца, тако и у систематизованим црквеноправним списима који се појављују са озваничењем хришћанства у римском царству. Пре успостављања чврстих веза цркве и државе у Источном римском царству постојала су изолована светоотачка учења. Атанасије из Александрије међу првима апострофира неопходност јединствене царске власти. Значајан допринос приближавању световне и црквене власти даје Амвросије Милански, који у својим тумачењима псалама прихвата Евсевијеве идеје о подударности римског и хришћанског царства. Светоотачко учење употпуњено је одлукама Васељенских и Помесних сабора чиме је попримило карактер општеобавезујућих канона.

После победе над иконоборачким покретом на седмом Васељенском сабору престала су догматска трвења и учестали расколи у цркви, што је омогућило легалитет накнадним тумачима канона у оквиру Васељенске Патријаршије. Овај рад има циљ да покаже да су утицаји византијских канониста приметни и у односима цркве и државе у средњовековној Србији, због потпадања под византијски културни утицај. Издвајање аутентично српског модела уобличио је Свети Сава, први архиепископ аутокефалне српске цркве. У свом најзначајнијем делу црквеноправне природе, Законоправило, Свети Сава својим избором тумачења канона вешто избегава цезаропапистичко устројство односа цркве и државе, које би створило конфликтни потенцијал дезинтегришући на тај начин српско средњовековно друштво. Ово је значајно и због избегавања источног папизма у устројству саме Цркве, чиме је дат фундаментални допринос успостављању аутокафалије српске цркве.

Друго Савино дело капиталног значаја јесте Студенички типик, у којем он налаже владоцу Србије да учествује у постављању новог игумана, који је “први” у српској Цркви. Студенички типик прописује да на игуманској позицији мора бити човек архимандритског ранга јер на тај начин преузима примат, што има круцијалну улогу у

учвршћивању аутокефалије српске цркве. Савин поглед на однос између цркве и државе дијаметрално је опречан учењу Теодора Валсамона, византијског каноничара и Савиног савременика. Исправно је закључити да је Савин Номоканон превазишао границе српске средњовековне државе и коришћен је као правни трансплант у Бугарској, а преко Бугарске и у Русији. Паралелно са развојем православне државотворне идеје у западном делу хришћанске цивилизације развија се идеја папоцезаризма. Ова концепција почива на претензијама римског епископа ка световној власти и свој легитимитет црпи из Константинове даровнице (*Donatio Constantini*).

Аутентично српски образац црквено-државних релација утемељен Савиним Номоканоном остао је релативно неокрњене суштине и конзистентан. Не могу се уочити појаве папоцезаристичких тенденција ни у каснијем дискурсу Српске православне цркве, док је цезаропапизам узео маха само за време владавине цара Душана, и то не аутономним развићем у православној теологији, већ Душановим покушајем усклађивања проширене државе са екстензијом царске моћи.

ГЕНЕЗА ОДНОСА ЦРКВЕ И ДРЖАВЕ У РИМСКОМ ЦАРСТВУ

Да би се таксативно утврдили различити модалитети односа између цркве и државе неопходно је проучити историјат тих односа и међусобне покушаје сваког од тих субјеката да утиче на онај други. Ваља се послужити, дакле, Фукоовском читању историје, оном које је подређено извлачењу правилности које доводе до разазнавања међусобних полуга моћи које држе њени различити носиоци у посматраном друштву. Хришћанска црква јесте институционално уобличиће хришћанске монотеистичке религије.

Хришћанска црква је ступила на историјску сцену када ју је основао Исус Христ (4.г.п.н.е.-30/33 г.н.е.). Првих неколико деценија, па и векова постојања хришћанске цркве обележили су константни прогони које је према њој спроводила римска држава, у којој је званична вера била паганска. Ово је значајно због онемогућења цркве да оствари било какав вид институционалног утицаја на римску државу. Једина ствар која није била константна јесте интензитет прогона хришћанске цркве, који је варирао од владара до владара. Прву шансу да хришћанство престане да буде илегална вероисповест указала се реорганизацијом власти у Римском царству крајем трећег века нове ере.

Цар Диоклецијан је, наиме, ради лакшег управљања, 293. поделио царство на 4 особе. Овакав систем се одржао до 313. године. Сам Диоклецијан је 303. започео прогон хришћана и који је резултирао убиством бискупа Дујама, али је систем тетрархије омогућио диференцијацију односа различитих управљача царства према хришћанству. Ово је значило да тај однос не мора бити једнако строг у свим деловима царевине. Тако је 311. године Август Галерије је, пет дана пре своје смрти, донео Едикт о верској толеранцији¹ који је својеврсна претеча Миланског едикта. 313. година јесте преломна

¹ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 140

за хришћанство јер је тада Константин(272.-337) , који ће 324. постати искључиви владар Римске империје и укинати тетрархију, донео Милански едикт. Треба напоменути да је град Милан тада носио назив Медиоланум.

Милански едикт није учинио хришћанску веру званичном религијом Римске империје, али је забранио даље прогоне хришћана и наредио враћање имовине, укључујући и оно што је припадало самој цркви. Тиме хришћанство постаје *religio licita*, дозвољена вера.² Требаће још неколико деценија да хришћанство постане званична религија(380.) . Хришћански клирици су у међувремену слободно ширили своје веровање и симултано учвршћивали своју догматику, на Саборима (Васељенским односно помесним) о којима ће касније бити више речи.

Хришћанска вера је прихваћена као једина званична 380. г.н.е. Никејским едиктом који је донео цар Теодосије Први, последњи владар јединственог Римског царства (347. – 395. н.е.) који је и учествовао у сазивању једног васељенског сабора. Све ово је релевантно јер показује да је хришћанска религија кроз институције сопствене цркве почела да се интегрише у римску државу и самим тим се отворило питање односа између царске власти и цркве. На средњовековно српско решење, које је предмет нашег примарног интересовања, одлучујући утицај имао је развој догматике у источном делу царства, који је био хеленофон.

ВАСЕЉЕНСКИ САБОРИ

Пре систематизације црквеног учења своја изолована мишљења о односу црквене и царске власти давали су поједини црквени оци. Тако се царевом мешању у црквене послове опире Атанасије док други попут Галијена има афирмативан став. Да би се избегле унутарцрквене трзавице створен је механизам утврђивања званичних црквених догми. Основно средство хомогенизације црквеног учења били су црквени сабори (васељенски и помесни). Васељенски сабор подразумева окупљање црквених главешина, односно епископа, из свих релевантних подручја царства, односно православне васељене. Одатле потиче и сам назив васељенских сабора.

Почетком четвртог века нове ере хришћанско учење није било нимало хомогено. Насупрот данас званичном учењу аријанци су Христу одрицали својство божанства и сматрали су да је створен, да има почетак. Сам оснивач, Арије, био је свештенодостојник респектабилног угледа из Александрије у Египту. Да би се предупредило ширење аријанског учења клирици из делова империје где се аријанство није запатило (распространило се у областима које су Арију биле непосредно физички близу, првенствено у Сирији и Египту) организован је Први васељенски сабор у Никеји 325. године.³ Учешће у организацији сабора узео је и цар Константин Велики коме је примарни мотив био управо учвршћивање њему прихватљиве струје у цркви. Аријанство

² Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 141

³ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 144

је успешно осуђено, а сам Арије предат анатемисању пошто је одбио да се покаје.⁴ Поред обрачуна са аријанством, Никејски сабор је значајан јер је на њему донет Символ вере, концизно утврђени основи догме које православље исповеда. Може се извести закључак да су Никејским сабором формално започеле цезаропапистичке тенденције, односно реализовано је мешање цара у црквене послове. 380. године цар Теодосије Први доноси Никејски едикт којим хришћанска вера постаје једина званична на територији Царства.

Други васељенски сабор одржан је у условима када је хришћанство додатно ојачало, и када је владар (још увек јединственог) Римског царства био изузетно наклоњен цркви. Тај владар био је Теодосије Први, последњи владалац који је имао прилику да конструише судбину јединствене Римске државе. Он је био свестан афирмативног утицаја који додатно интегрисање хришћанства у државни пројекат Рима може имати. То би био подстицај хомогенизацији већ посрнулог Царства које је било изложено сталним нападима споља. Зато је веза између цркве и државе потврђена, али и ојачана на Другом васељенском сабору одржаном у време када је црква постала способна да изнесе предвиђену друштвену улогу. Поред понављања осуде противника Никејског сабора, Цариградски сабор другим канонима „дели источне области на црквене дијецезе, по обрасцу државних“⁵. Из овога се види организационо синхронизовање црквеног апарата са државним. „Азијом је управљао епископ Ефеса, Понтом епископ Цезареје Кападокијске, Тракијом епископ Хераклеје, Египтом епископ Александрије и Истоком епископ Антиохије.“⁶ Трећи и четврти канон постаће јабука раздора између будуће источне и западне гране хришћанства и разлог вишедеценијског оспоравања легитимитета овом сабору. Трећи канон другог васељенског сабора гласи: „Епископ константинградски после римског је почаствован.“⁷ Ово „после“ не треба прихватити у смислу ниподаштавања титуле и овлашћења у односу на Рим већ као временску дискрепанцију. Рим је у претходном периоду био значајнији, а сада се Цариград уздигао и саобразно томе и достојанство цариградског епископа. Међутим, црква и даље тражи заштиту државе кроз потврду легитимитета саборских одлука од самог цара што и добија када Теодосије доноси закон 30.7.381. којим потврђује саборске акте.⁸ Четврти канон је други трн у оку римској епископији јер ниподаштава рукоположења и наређења која је вршио Максим Киник, папин фаворит за цариградског епископа. Пуноћу легитимитета овај сабор ће стећи када га као екуменског призна сам цар

⁴ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 145

⁵ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 150

⁶ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 150

⁷ Свети Сава (приредио и превео Миодраг М. Петровић), *Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику*, Епархија Жичка, манастир Жича, Краљево, 2004, 150

⁸ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 151

Јустинијан, византијски владар из 6. века који се највише мешао у црквене послове. Он га је изједначио по значају са Никејским, Ефеским и Халкедонским.⁹

Најбурнији црквени сабор који је протресао моћ Цариграда био је Четврти васељенски сабор одржан у Халкидону 451. године. Наиме, 428. године цариградски патријарх Несторије почиње да одриче Христовој мајци уврежен назив Богородица и јавно пише против божанског материнства Марије и јединства оваплоћене речи.¹⁰ (Одмах је против таквог учења устао александријски патријарх Кирил (а још је у Аријево време виђено колики утицај на будућност унутархришћанских односа има Александрија) писмима осуде. Након вишегодишњих догматских расправа супротстављене стране су се екскомуницирале али је на Трећем васељенском сабору одржаном у Ефесу 431. године Кирил успео да преведе умерене Несторијеве присталице на своју страну и озваничи назив Теотокос (Богородица).¹¹ Четврти васељенски сабор (одржан 451. у Халкидону) поред природе Богородице донео је православљу коначни став о природи Христа. Она је двострука: божанска и човечна. Ово виђење, названо диофизитизам (двострукост природе) за собом повлачи изопштење монофизита, које Христа сагледава искључиво кроз призму божанске природе. Ово је релевантно због сагледавања ширег еклесиолошког контекста али са политичког становишта најзначајније је што је Ефеским сабором смакнут дотадашњи цариградски патријарх (Несторије). На тај начин, александријска патријаршија позиционирала се као значајан играч и пред цариградском световном влашћу. Цариград је ово настојао да превазиђе стишавањем горенаведених канонских несугласица са Римом како би се сузбио заједнички такмац.¹² На већ поменутом сабору у Халкидону формулисано је 30 канона. Осуђен је „разбојнички сабор“ у Ефесу и прихваћено свргавање александријског патријарха Диоскора. Овим је Цариград повратио пољуљани еклесиолошки, али и политички ауторитет. Ондашњи папа, Лав Први, упутио је догматско писмо патријарху Флавијену (Tomus) којим је Александрија и дефинитивно поражена. Међутим, 28. канон овог сабора претворио је дотадашњу огреботину у односима Рима и Цариграда у живу рану. „Епископ Новог Рима равне је части са оним Старог због премештаја власти. Стога Понтијце и Азијце, и Тракијце, и Варваре рукополаже константинградски.“¹³ Дакле, управо 28. канон Четвртог васељенског сабора кристалисала се тежња Цариградске патријаршије са једне стране, за изједначењем са Римом а са друге стране за апсолутном превлашћу над источним дијецезама. Ово ће резултирати заоштравањем односа и са једним и са другима субјектима и гурнуће Цариград у трку за паралелним учвршћавањем и политичке и еклесијалне хегемоније.

⁹ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 151

¹⁰ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 152

¹¹ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 154

¹² Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 164

¹³ Свети Сава (приредио и превео Миодраг М. Петровић), *Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику*, Епархија Жичка, манастир Жича, Краљево, 2004, 303

Са друге стране, након Халкидонског сабора могуће је уочити још једну тенденцију релевантну за ово истраживање, а то је, по први пут, ојачан утицај цркве на државни апарат. Он ће се манифестовати приликом доласка на престо Маркијановог наследника Лава Првог(457.-474.) То је први византијски цар у чијем крунисању ће учешће узети и цариградски патријарх (Лав Први).¹⁴ После њега сви византијски цареви примали су достојанство од патријараха. Излишно је приметити да ово осим симболичке има и значајну политичку конотацију. Видљиво опадање утицаја долази са првим следећим мешањем цара у црквене послове, које се десило 482. године када цар Зенон објављује такозвани Хенотикон. Хенотикон је документ чији је циљ измирење заговоратеља „две природе“ и „једне природе“ Исусове.¹⁵ Међутим, ово насилно уплитање у проблем догматске природе не само што није донело резултате већ је разгорело и сукоб са Римом. Зенонов наследник, којег је изабрала царица Аријадна, Анастасије¹⁶ (491.-518.) довео је до оштре поларизације византијског друштва, оштро заокренувши своју политику кроз симпатисање монофизита. Тек ће цар Јустин вратити оно православље које је заговорано на дотадашњим саборима.

Највећу улогу у формирању односа између цркве и државе које ће остати, мање или више, константно скоро читав наредни миленијум имаће цар Јустинијан Први, човек у ком су се сјединиле смисао за дугорочно осмишљавање стратегије и краткорочна тактизирања како би остварио своје замисли. Веровао је у прожетост државе хришћанском доктрином и то је имало вишеструке последице на његово испољавање моћи.¹⁷ Са једне стране, нанео је коначни ударац паганском неоплатонизму, затворивши атинску Академију 529. године. С друге стране, вера у божанско оправдање своје власти, која његов легитимитет преплиће директно са божанским ентитетом, Јустинијан је преточио у до тада незапамћено мешање у црквене послове. „Лично је председавао црквеним саборима, писао теолошке трактате и црквене песме, објављивао верске едикте и томе слично“¹⁸Посматрано ка споља, Јустинијан је највише своје енергије посветио обрачунавању са преосталим монофизитизмом. Учинио је то издавањем едикта 544. којим осуђује тзв. Три Поглавља, списе које су написали Теодор, Теодорит и Ива.¹⁹ Можда и значајније од самог спречавања ширења монофизитизма има покушај Јустинијана који овај едикт има на поправљање односа са Римом. Папа Вигил, свестан Јустинијановог утицаја, придружио се одлукама Петог васељенског сабора који је организовао Јустинијан маја и јуна 553. године те саставио рескрипт *Constitutum de*

¹⁴ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 164

¹⁵ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 166

¹⁶ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 167

¹⁷ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 175

¹⁸ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 175

¹⁹ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 176

damnatione trium capitularium (Заповест о осуди трију поглавља).²⁰ Може се дакле, извести закључак да је врхунац цезаропапизма достигнут за време цара Јустинијана Првог нашао потврду и код других релевантних политичких, али и еклесијских субјеката, од којих је најзначајнији папа Вигил.

ПОЛИТИЧКИ КОНТЕКСТ САВИНЕ РЕЦЕПЦИЈЕ ТЕОРИЈЕ СИМФОНИЈЕ

Да би се простудирао модел односа између цркве и државе који је постојао у средњовековној Србији, неопходно је узети у обзир геополитичке односе у којима је сазрела српска аутокефалност, али и укупна српска државност. Показаће се да су оне битно испреплетане и, захваљујући Савином кодификаторском прегалаштву, неоптерећене сукобима какав је случај био у Византији.

У време када је Растко Немањић адолесцент, Србија се налази у сукобу са Византијом који мења форму интензитета, али Византија постепено копни и бива привремено збрисана са политичке сцене крсташким заузимањем Цариграда 1204. године. О несумњивим претензијама папе на световну власт знамо још од када времена папе Николе Првог (858-867) за кога савременици пишу да је себе учинио императором целог света (*Nikolaus totius mundi imperatorem se facit*).²¹ На простору Византије формирају се епирска и никејска држава које су у конкурентским односима. Србија Стефана Немање је под еклесијском јурисдикцијом Охридске архиепископије на чијем челу је Димитрије Хоматијан. Управо је у Охридској архиепископији Сава имао највећег непријатеља српској аутокефалности. Хоматијан је, сасвим очекивано, такав однос према питању српске аутокефалије дефинисао са становишта источног папизма (веровање у примат цариградског патријарха и по части и по власти)и цезаропапизма(заступање царског мешања у црквене послове). Из Рима су, с друге стране, надлазиле претње које би довеле до потпуне и трајне субординације српске цркве папској столици. Ово је контекст у ком треба посматрати Савино опредељивање за трећи пут, који јесте у сагласју са светоотачким предањем и Васељенским саборима, а то је рецепција теорије симфоније.

ХИЛАНДАРСКИ ТИПИК

Наравно, ово се није десило у једном моменту, већ је то био вишегодишњи процес, директно повезан са Савином борбом за стицање аутокефалности. Овај процес можемо поделити у три фазе. Прва јесте стицање самоуправе за Хиландар, друга је писање

²⁰ Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Научна књига, Београд, 1984, 180

²¹ Миодраг М. Петровић, *Србија на размеђи Истока и Запада*, Миодраг. М Петровић, Београд, 2013, 14

Студеничког типика. Трећа фаза јесте писање Законоправила. То је круна Савиног кодификационог рада која је утабала однос државе и цркве за векове који ће наступити и створила стабилан амбијент за развој српске државе и друштва уопште. Савино владарско порекло, али и брзо напредовање у еклесиолошкој хијерархији омогућили су му да у својству црквеног дужносника постане изузетно активан политички субјект. Сава је постао јеромонах са свега 25, а архимандрит са 30 година. Географска блискост (али и црквено-јурисдикциона потчињеност) Византији условили су да свети Сава своју борбу за побољшање српске позиције води у Цариграду. За почетак, Сава је изборио самоуправу српском манастиру на Светој гори, Хиландару. Игумани осталих манастира морали су при хиротонисању да иду на одобрење византијском цару. Свети Сава је, међутим проширењем Евергетидског типика, записао у 13. глави Хиландарског типика: „ Други се пак, (игумани) знаменују (потврђују) од цара. А ја смерни разумех штету манастирску у злату и у коњима и у труду што долази од путовања (у Цариград), и умолих благоверне оне царе да не иду игумани к њима ради назнаменања, но узех од њих штап да је у манастиру место царског назнаменања¹²². Једном остварена, замисао оваквог устројења Хиландара, који је стекао самоуправу *sui generis*, послужила је Сави као, још увек удаљен, прототип стремљења ка аутокефалији.

СТУДЕНИЧКИ ТИПИК

Проблем је, међутим, као што је већ речено, био у томе што је Србија већ била јурисдикционо додељена Охридској архиепископији. Савина замисао је била да избори *de iure* побољшање еклесијске позиције српској цркви. Ово би се постигло тако што би се један манастир на територији српске државе (дакле, и даље под јурисдикцијом Охридске архиепископије) издигао својом позицијом изнад осталих а његовом игуману доделио ранг еквивалентан архимандритском. Сава је подстрек за оснаживање цркве и, последично, и саме државе, сигурно имао и сведочећи новембра 1204. како примас бугарске цркве (уз папски благослов) производи Калојана у краља Бугарске. Манастир који ће Сави послужити за изречену замисао јесте Студеница а документ који ће му то омогућити јесте Студенички типик, написан 1208. Пошто је Сава хиротонисан за архимандрита 1204. године знао је да ће сам моћи да обнаша позицију игумана Студенице, еквивалентну архимандритској и што је још важније, да самостално устоличава наследнике. Студенички типик можемо слободно категоризовати као претечу устава будуће српске цркве. С једне стране, ојачана је позиција игумана, као што је већ наведено, али, што је још важније, Сава ставља слободу манастира изнад свачијег интереса: „Ви, и манастир овај свети никаквом влашћу да не буде поробљен нити промењен; свагда непромењен да имате. Ако који влада овом земљом, или ко од других

²² Владимир Ђоровић, *Списи св.Саве, књ.1*, Београд-Ср.Карловци 1928,76 а према

Миодраг М. Петровић, *Србија на размеђи Истока и Запада*, Миодраг. М Петровић, Београд, 2013, 103).

који су под њим, или епископ, или и сам игуман, или братија у њему...проклињемо."²³
Сава је Студеничким типиком остварио пет значајних циљева:

1. увео је себе у игуманско достојанство уместо затченог игумана Дионисија који није имао архимандритско достојанство
2. оправдао је своје присуство у Студеници, јер му је иначе требала дозвола епископа. Као *lex specialis*, Студенички типик му омогућава да борави у својству игумана-архимандрита
3. утицао је да српски писци више не истичу Грке као своје архијереје, јер су добили истог из редова свог етноса
4. да у Студеници оснује архимандритију
5. да уведе ћириличне натписе на фрескама ²⁴

Тек потпуним осамостаљењем српске цркве манастирски типик ће потпуно уступити место канонском праву. Намеће се питање зашто Охридска архиепископија није одмах оспорила и угушила Студенички типик? Одговор треба тражити у политичком моменту. Охридска архиепископија, тесно скопчана са Епирском деспотовином, била је заузета обрачунавањем са Никејским царством које је свој еклесиолошки ослонац имало у Васељенској патријаршији. Цариградска, односно Васељенска патријаршија, и даље је имала прво место по части у јерархији православних цркава.

ЗАКОНОПРАВИЛО- ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА ТЕОРИЈЕ СИМФОНИЈЕ У СРБИЈИ

Врхунац Савине кодификаторске делатности биће дело које ће удахнути симфонијско уређење у односе цркве и државе. Овакав хармоничан однос, који неће у потпуности достићи ни потоњи руски ни бугарски модел односа цркве и државе могућ је захваљујући с једне стране, Савином избегавању Сциле папоцезаристичких настојања да се држава претвори у пуки *brachium saeculare* црквеног тела, а са друге стране Харибде цезаропапистички настројених тумачења византијских теолога, попут Теодора Валсамона или Димитрија Хоматијана.

Номоканон је објављен 1220. године мада се може основано претпоставити да је био завршен и раније. Тешко да би васељенски патријарх 1219. одобрио аутокефалију без познавања основног документа настајуће цркве. У најстаријем, Иловичком препису Законоправила из 1262. године уочавамо јасну инкорпорацију симфонијског концепта: „Највећи дарови Божји међу људима, дати човекољубљем одозго, јесу: свештенство и цесарство; прво да служи ономе што је божанско, а друго, да управља и да се стара о ономе што је људско. А оба, исходећи из једног и истог начела, украшавају људски живот; јер царевима не може бити ништа тако важно као част свештеника који се и за

²³ Миодраг М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске православне цркве*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1986, 40

²⁴ Миодраг М. Петровић, *Србија на размеђи Истока и Запада*, Миодраг. М Петровић, Београд, 2013, 20

њих саме увек моле Богу. Јер, ако су први у свему непорочни и ако пред Богом буду имали смелост, а други правилно и како доликује почну украшавати предате им градове и оне који су под њима, постаће некакав пријатни склад све што људском животу дарује добро. А то ће бити, верујемо, ако се сачува надзирање свештених правила која су апостоли-праведно хваљени и слављени, и очевици Божје Речи (Логоса)- предали, а свети оци очували и казивали."²⁵

Пошто је новоуспостављена српска црква била православна, није постојала бојазан да се Сава приклони папоцезаристичким решењима у Номоканону. Врло је тешко замислити да је Сава прижељкивао уплив цркве у световне послове, с обзиром да је његова породица била владајућа и наследна династија. Оно што јесте било у оптицају и са чијим теолошким утицајима је Сава сигурно имао додир, јесу византијски теолози који су селективно тумачили Васељенске саборе и светоотачку литературу како би ојачали примат Цариградске патријаршије али и ингеренције самог византијског цара иако је систем симфоније формулисан још у шестом веку- у предговору шесте новеле Јустинијана. Истоветну важност има и Јустинијанова конституција из 530. године која вели „Наши закони желе да свети канони имају не мању снагу него закони."²⁶(Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије:172) а патријарх Јован Схоластик пар деценија касније поставља теорију симфоније у сами почетак свог Зборника сагласних са канонима државних закона-Зборника у 87 глава (Collectio LXXXVII capitulorum) који је био усвојен од целе Источне цркве као званични зборник канонизованих закона (leges canonizatae)

Дисонанце са теоријом симфоније развиће се у оквиру саме Византије. За разлику од византијског тумача Аристина, који у духу теорије симфоније, тумачи да се при подели црквених области црква руководи царевим повељама само у случају да цар зида нови град, Теодор Валсамон, Савин савременик, изводи из овог правила да је „царевима дозвољено укидати црквене привилегије, да они могу давати епископији ранг митрополије, наређивати постављење игумана и давати пуноважне наредбе о другом сличном овоме."²⁷ Ово је еклатантан пример цезаропапизма у византијској теологији.

Иако један од најкомпетентнијих изучавалаца Византије, Георгије Острогорски сматра да је насилан однос државе према цркви генерално сматран насиљем, злоупотребом државне власти и нарушавањем њених законских граница²⁸(Г.Острогорски, О веровањима и схватањима Византинаца,234, а извучено у Црквено право) може се поставити питање утицаја покушаја византијских теолога да дају легитимитет царском упливу у рад цркве. Последично се изводи закључак да би Сава директном рецепцијом оваквих, такозваних дворских теолога, озбиљно нарушио склад између цркве и државе. С обзиром на још увек непотпуну и младу организацију Српске архиепископије тешко да

²⁵ Димшо Перић, *Црквено право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 1999, 182

²⁶ Сергей Викторович Троицкий, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме*, Српска академија наука, Београд, 1953, 172

²⁷ Сергей Викторович Троицкий, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме*, Српска академија наука, Београд, 1953, 180

²⁸ Георгије Острогорски, *О веровањима и схватањима Византинаца*, Просвета, Београд, 1970, 234 а према Димшо Перић, *Црквено право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 1999, 184

би неко после светог Саве имао довољно утицаја да одбаци чланове који би ишли световном владару наруку. Срећом по цркву, свети Сава је приликом одабирања и превођења грчких законских споменика водио бригу да не уноси у српски Номоканон никакве правне списе или одредбе које би могле да се злоупотребе од представника државних или црквених власти, без обзира што земљом влада лоза којој и сам припада.²⁹

Треба узети у обзир да је Номоканон не искључиво црквени, већ црквено-грађански правни зборник и да је Сава свакако имао интерес да макар из грађанског права трансплантира успешне византијске тековине чија је претеча сам *Corpus Iuris Civilis*. Сергије Троицки примећује да Сава у Номоканон инкорпорира Зонарина и Аристинова тумачења науштрб актуелнијег Валсамона и даје пример 47. главе Номоканона у којој Сава даје изводе из грађанског дела грчког Номоканона у 14 титула али у целини испушта прву главу 8. титуле, која фалсификовањем одредаба Јустинијановог кодекса доказује првенство цариградског патријарха.³⁰ Дакле, имплементира се грађански део, а изостављају се источнопапистичка тумачења. Такође, у 45. главу Номоканона ставља Схоластиков зборник у 87 глава, који као што је показано, инсистира на симфонијском приступу.³¹

ПРИХВАТАЊЕ ЗАКОНОПРАВИЛА

Након објаве Номоканона Охридски архиепископ, очекивано улази у сукоб са Савом пишући му писмо у којем му прети анатемом (маја 1220.) Међутим, пошто је Сава у Никеји имао подршку цара Теодора Првог Ласкариса и патријарха Манојла (који ће лично критиковати Хоматијана), који су му симултано обезбедили легалитет у архиепископском достојанству, није постојала потреба да се правда Хоматијану. Сазидана је Жича са намером да буде средиште Савине архиепископије, а он је обавио, након смрти Стефана Првовенчаног, и инвеституру Радослава и Владислава. Као брану надлазећем утицају Рима Сава прави Хумску епископију са седиштем у Стону, Зетску са седиштем у манастиру Светог Арханђела Михаила на Превлаци, Дабарску са седиштем у манастиру Светог Николе у Дабру.³²

Каснији српски владари су били гарант остваривања права цркве, и утврђивали су та права бројним повељама. Радослав Грујић опажа: „Српска црква и држава беху од тада увек у најлепшој и најтешњој вези, радећи удруженим снагама на народној просвети и напретку.“³³ Дакле, може се закључити да је Сава испунио свој задатак да усклади надлежности државе и цркве.

²⁹ Димшо Перић, *Црквено право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 1999, 184

³⁰ Сергей Викторович Троицкий, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме*, Српска академија наука, Београд, 1953, 176

³¹ Сергей Викторович Троицкий, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме*, Српска академија наука, Београд, 1953, 177

³² Миодраг М. Петровић, *Србија на размеђи Истока и Запада*, Миодраг. М Петровић, Београд, 2013, 29

³³ Димшо Перић, *Црквено право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 1999, 185

ОДНОС ДРЖАВЕ И ЦРКВЕ У ДУШАНОВОМ ЗАКОНОДАВСТВУ

Савин Номоканон је пун век био сасвим одговарајућ извор права, како црквеног, тако и грађанског. Српски модел уређења црквенодржавних односа подразумевао је избегавање и папоцезаризма и цезаропапизма и источног папизма. Немањићка Србија је кроз теорију симфоније изабрала координацију, а не субординацију; било цркве држави, било обрнуто. За почетак, треба истаћи да је корекцију оваквог правног стања захтевало територијално проширење државе у доба владара Стефана Душана Немањића. Да би могао да прогласи царство, Душану је било потребно уздизање српске архиепископије на ранг патријаршије. Свакако да га је у томе ометала Синтагма Матије Властара, зборник црквено-световних прописа које је саставио Матија Властар 1335. године. Властар одриче право на аутокефалију српској и бугарској цркви и пориче право било којој другој држави сем византијске да се уздигне на ниво царства. Сергије Троицки примећује да је идеја универзалности византијског цара суштински незнабожачка идеја која не налази упоришта у хришћанском учењу.³⁴

Синтагма је на становишту цезаропапизма. Ово се може поткрепити тиме што ПС(Пуна Синтагма) симфонију између цара и патријарха помиње само узгред, наводећи у глави о патријарху одредбе Епанагоге, али при томе изоставља најважнију 5. главу 3. титуле Епанагоге која обавезује цара да чува Свето писмо, каноне Васељенских сабора и римске законе.³⁵ За разлику од новеле цара Константина Дуке која истиче да цареви немају права да мењају ранг црквених престола ПС тврди да сва таква права спадају у искључиву надлежност цара док патријарх мора само да врши царско наређење. ПС даје цару и овлашћење премештања клирика иако за то не постоје основи ни у канонима ни у грађанским законима.³⁶ Пуна Синтагма такође брани и источни папизам. Већ цитирани, трећи канон другог васељенског сабора који гласи: „Епископ константинградски после римског је почаствован.“³⁷ Властар не тумачи као Аристин, у хронолошком значењу, већ у смислу преузимања примата од римског епископа.³⁸

Краљу Стефану Душану никако није одговарала оваква Синтама. Пре свега, пошто је имао намеру да се прогласи за цара и Срба и Грка, сметала му је универзалност ромејског, односно византијског цара. С друге стране, оспоравање не само уздизања српске цркве на ранг патријаршије већ и само постојање аутокефалије никако није ишло Душановој држави у прилог. Душан је, испоставља се, морао да редигује Пуну Синтагму и да прихвати усвајање тек, по његовој мери, скраћене верзије. То је било

³⁴ Сергей Викторович Троицкий, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме*, Српска академија наука, Београд, 1953, 201

³⁵ Сергей Викторович Троицкий, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме*, Српска академија наука, Београд, 1953, 187

³⁶ Сергей Викторович Троицкий, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме*, Српска академија наука, Београд, 1953, 189

³⁷ Свети Сава(приредио и превео Миодраг М. Петровић), *Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику*, Епархија Жичка, манастир Жича, Краљево, 2004, 150

³⁸ Сергей Викторович Троицкий, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме*, Српска академија наука, Београд, 1953, 201

неопходно како би избацио цезаропапистичке и источнопапистичке елементе и прилагодио Властареву Синтагму српском државном пројекту, ослоњеном на теорију симфоније. Зато је у зборнике његовог законодавства ушла Скраћена Синтагма. Тако на пример у 11. глави СС (Скраћене Синтагме) који је насловљен „О суду царском“ на почетку пише како царски тако и патријаршијски суд не допушта апелације, чиме се презумира начело дијархије, односно симфоније³⁹

ОДНОС ЦРКВЕ И ДРЖАВЕ ЗА ВРЕМЕ КНЕЗА ЛАЗАРА

Рана смрт Стефана Душана 1355. године и немогућност његовог сина Стефана Уроша Петог Нејаког да учврсти ауторитет у околностима насталог вакуума власти довело је до хетерогеног распореда власти у Србији. Обласни господари нагло су добили на значају и међусобно су се надметали ко ће више да учврсти своју позицију за време *interregnuma*. Један од значајнијих, али не и искључиви владар српски у то време био је кнез Лазар Хребељановић. Тадашњи српски патријарх Сава Четврти (1354.-1375.) суочио се са два озбиљна проблема: надирањем Османског царства и анатемом Цариградске патријаршије. Османско царство било је релативно младо и надирало из правца Азије. Несугласице с Цариградом наслеђене су, пак, од Душановог проглашења српске патријаршије.

Након победе над Николом Алтомановићем 1373. године Лазар се наметнуо као главни претендент на српски престо. Српска црква дала је предност кнезу Лазару иако се седиште црквеног поглавара налазило у области господара Ђурђа Првог Балшића а постигнуто је и измирење са Цариградском патријаршијом 1375., година се поклопила са смрћу патријарха Саве. За његовог наследника изабран је Јефрем. За однос државе и цркве у пракси интересантан је податак ко је сазвао сабор на којем је патријарх изабран. Сабор је одржан у Пећи, „по заповести кнеза Лазара и Ђурђа, који тада начелствоваху.“⁴⁰

Према мишљењу М. Петровића, Јефрем је одговарао Цариградској патријаршији, која је послала изасланике да прате сабор (Матеја и Марка), јер је водио рачуна и о њеним интересима. Наводи се да „се одмах утиша бура за цркву и разреши се свака веза, и била је патријаршија Константинова града са српском патријаршијом у љубави и измирењу и јединству.“⁴¹ Може се претпоставити да је сабор био свестан неопходности учвршћивања веза са Цариградском патријаршијом пред надирућим заједничким непријатељем оличеним у Османском царству. Међутим, српска црква овде није била запостављена страна. Уочава се изостанак оспоравања аутокефалије српској цркви. Самим тим, и формално мешање Цариграда у избор највишег српског црквеног

³⁹ Сергей Викторович Троицкий, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме*, Српска академија наука, Београд, 1953, 193

⁴⁰ Миодраг М. Петровић, *Свети Сава у служби Цркви и Отачаству*, Књ. 2, *Од Крмчије до Законоправила светога Саве : истраживања* Лио, Горњи Милановац, 2009, 87

⁴¹ Миодраг М. Петровић, *Свети Сава у служби Цркви и Отачаству*, Књ. 2, *Од Крмчије до Законоправила светога Саве : истраживања* Лио, Горњи Милановац, 2009, 88

дужносника искључено је. „У целини и формално гледано, задовољена је теорија о симфонији, јер сабор се састао на позив владара како је и у Византији била пракса, а о избору патријарха одлучила је црква.“⁴² Оно што је Сава прокламовао Закономправилу ревносно су испуњавале и црква и држава и након гашења династије Немањића. Нажалост, продором Османске империје у Новом веку на Балкан српски државно-црквени процват уступиће место мучној и дуготрајној борби за голу физичку егзистенцију.

⁴² Миодраг М. Петровић, *Свети Сава у служби Цркви и Отачаству*, Књ. 2, *Од Крмчије до Законоправила светог Сава : истраживања* Лио, Горњи Милановац, 2009, 90